

UOT 81'28; 81'286

LEYLA HÜSEYNOVA*

İNGİLİS LÜGƏTÇİLİYİNİN İNKİŞAF TARİXİNDƏN

Bu məqalədə ingilis lüğətlərinin inkişaf tarixindən bəhs olunur. Tədqiqat leksikografiya bacarıqlarının formalaşmasında və inkişaf tarixinin izlənilməsində, lingvistik lüğətlərin strukturunun tipologiyasını aşkar etmək aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. İngilis dilçiliyində mövcud olan lüğətlərin mərhələləri haqqında çox məlumat verilmişdir. Lüğətlərin əhəmiyyəti tədqiq edilmiş və bu elmi işlərdə çox sayda ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: İngilis, rus, standart lüğət, elmi, texnoloji

İngilis lüğətçiliyinin inkişaf tarixinin 5-ci mərhələsinə təşkil edən XVII və XVIII əsrlərdə, Robert Kodrinin lüğətindən başqa, bir sıra digər lüğətlər də nəşr edilmişdi. Onlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar: 1) Bullock C. An English Expositor: Teaching the Interpretation of the Hardest Words... Lnd., 1616; 2) Cockeram H. The English Dictionarie: or, an Interpreter of Hard English Words... Lnd., 1623; Blount Th. Glossographia: or a Dictionary, Interpreting All such Hard Words... Lnd., 1656; Phillips E. The New World of English Words: or, a General Dictionary... Lnd., 1658; Coles E. An English Dictionary: Explaining the Difficult Terms. Lnd., 1676; Anonymous. Glossographia Anglicana Nova. Lnd., 1707; Wesley J. The Complete English Dictionary, Explaining Most of Those Hard Words which are Found in the English Writers. Lnd, 1752 [1, s. 62].

İngilis lüğətçiliyinin beşinci mərhələsi bütün XVII əsr boyu nəşr edilmiş çətin sözlər lüğətlərinin nəşri ilə yadda qalır.

İngilis lüğətçiliyi tarixinin altıncı mərhələsi XVII əsr sonu və XVIII əsrin birinci yarısını əhatə etmişdir. Bu mərhələni həm də bilavasitə ingilis milli dilinin izahlı lüğətinin hazırlanması mərhələsi adlandırmaq olar. 1702-ci ildə Con Kersinin Londonda «Texniki leksikon və ya ümumi ingilis incəsənət və elmin lüğəti» kitabı nəşr olunmuşdu (John Kersey. A New English Dictionary: or, a Compleat Collection of the Most Proper and Significant Words, Commonly Used in the Language; with a Short and Clear Exposition of Difficult Words. Lnd., 1702).

1721-ci ildə N.Beyli özünün «A Universal Etymological English Dictionary» lüğətini nəşr etdirdi.

İngilis leksikografiyasının yuxarıda göstərilən beş mərhələsində lüğətçiliyin, xüsusilə ikidillil lüğətlərin inkişaf etməsinə baxmayaraq, nəşr edilmiş lüğətlər oxucuların ehtiyacını tam ödəyə bilmirdi. Bu səbəbdən ingilis milli dilinin lüğətinin hazırlanmasına ehtiyac hiss edilirdi. İtaliyada, Fransada və İspaniyada belə lüğət olsa da, XVIII əsrin ortalarına qədər ingilis milli dilinin geniş həcmli lüğəti yox idi və buna böyük ehtiyac hiss olunurdu. Belə bir vaxtda, 1746-cı ildə Londonun 5 aparıcı nəşri belə bir lüğət tərtib etmək təklifi ilə tanqidi və yazıçı Samuel Consona müraciət etdi. S.Conson təklifi qəbul etdi və 1747-ci ildə iri həcmli lüğətin planını tərtib edib işə başladı. 8 ildən sonra, yəni 1755-ci ildə «A Dictionary of the English Language, in which the words are deduced from their originals, and illustrated in their different significations by examples from the best writers» adı altında 2 min nüsxədə lüğət 2 cildə nəşr olundu. Birinci çapından sonra lüğət həmin vaxtlar 2-ci dəfə, 1765-ci ildə isə 3-cü dəfə təkrar nəşr olundu. Lüğətin çox tez bir zamanda geniş yayılması nəzərə alınaraq müəllif onu daha da təkmilləşdirib 1773-cü ildə 4-cü dəfə çap etdirdi. Oxucu tələbatı nəzərə alınaraq həmin lüğət 5-ci dəfə, 4-cü nəşrin təkrarı olaraq 1784-cü ildə yenidən çap olundu. 40 min sözü əhatə edən

lüğət tam şəkildə əlavə ixtisarlara 1755-1786-cı illər ərzində 14 dəfə təkrar nəşr olundu. Dövrünün ən məşhur, ən işlək vəsaiti kimi ad çıxarmış S.Consonun bu lüğəti təsir gücünü itirmədi, ayırı-ayrı nəşirlər tərəfindən 1818, 1827, 1866 və 1876-cı illərdə də nəşr olundu. S.Consonun lüğəti öz dövründə böyük nüfuz qazanmış, ingilis dilinin izahlı lüğətlərinin yaranmasına çox təsiri olmuşdur. Həmin lüğətin təsiri ilə yaranan aşağıdakı lüğətlərin adlarını çəkmək olar:

1. Kenrick W. A New Dictionary of the English Language, 1773;
2. Perry W. The Royal Standard English Dictionary, 1775;
3. Ash J. The New and Complete Dictionary of the English Language, 1775;
4. Sheridan Th. A General Dictionary of the English Language, 1780;
5. Sheridan Th. A Complete Dictionary of the English Language, 1789;
5. Walker J.A. Critical Pronouncing Dictionary and Expositor of the English Language, 1791 [1, s. 77].

İngiltərədə S.Consonun lüğətindən sonra lüğətçiliyin yeddinci mərhələsi başlanır. Bu mərhələ XVIII əsrin ortalarında XIX əsrin ortalarına qədər davam edir.

Bu dövrdə S.Consonun adı çəkilən və dəfələrlə təkrarən nəşr olunmuş lüğəti böyük nüfuz qazanmışdı. XIX əsrin 30-cu illərinə qədər lüğətçilik sahəsində bu lüğət nüfuzunu saxlamışdı. Bundan sonra 1837-ci ildə Çarlz Riçardsonun «A New Dictionary of the English Language» adlı lüğəti çap olundu. Lakin lüğətin əhatə dairəsi dar olduğuna, çətin qavranılıdığını görə geniş yayılmadı.

Bu dövrdə Avropanın bir çox ölkəsində dilçiliyin inkişafı böyük vüsət almışdı. Uilyam Counz, Fridrix Şlegel, Frans Bopp, Rasmus Pask, Yakob Qrimm kimi məşhur dilçilər müqayisəli-tarixi-metodun dilçilikdə formalaşmasında və bərqərar olmasında böyük rol oynadılar. İngiltərədə dilçilik sahəsində böyük nüfuz qazanmış Riçard Trenç var idi. R.Trenç 1857-ci ildə London dilçilik cəmiyyətinin iki iclasında ingilis dili lüğətinin nöqsanları haqqında məruzə ilə çıxış etdi. O, öz məruzəsində ingilis dilinin böyük Oksford lüğətinin tarixi prinsiplərlə tərtib edilməsi təklifini irəli sürdü. Bununla da ingilis lüğətçiliyinin səkkizinci mərhələsi başlayırdı. R.Trençin təklifindən sonra London dilçilik cəmiyyəti «Yeni ingilis dili lüğəti»nin tərtib edilib çap olunması üçün 1879-cu il martın 1-də «İngilis dilinin böyük Oksford lüğəti» ilə tanınan Oksford Universitetinin nəşriyyatı ilə müqavilə bağladı. Müqavilə 1879-cu ildə bağlansa da, lüğət üzərində iş 1858-ci ildən başlamışdı. Baş redaktor Herbert Kolrecin rəhbərliyi ilə lüğətin planı hazırlanmışdı. Lakin Kolrecin vaxtsız ölümü lüğət üzərində işi yubadı. Frederik Fernivalsın yeni redaktor təyini olunmasına baxmayaraq, işdə heç bir dönüş yaranmadı. Oksford Universiteti ilə bağlanan müqavilədən sonra lüğətə artıq yeni baş redaktor Ceyms Marreya təyin olundu. O, 1887-ci ildə Henri Bredli; 1897-ci ildə Uilyam Kreiç və 1914-cü ildə Çarlz Onion kimi istedadlı dilçiləri özünə müavin kimi lüğət üzərində işə cəlb etdi.

Lüğət üzərində 1858-ci ildə başlanmış iş 70 il davam edərək, nəhayət, 1928-ci ildə tamam sona çatdı. 1928-ci ildə nəşrinə başlanan lüğət böyük formatda 10 cilddən ibarət idi. 1933-cü ildə əlavələrlə təkrar çap olunan lüğət isə 12 cilddən ibarət idi.

«Böyük Oksford lüğəti»ndən sonra 1932-ci ildə H.Uayldın «The Universal dictionary of the English Language» adlı izahlı lüğəti nəşr olundu. Lüğətdə 200 min söz əhatə olunmuşdu. Amerika Birləşmiş Ştatlarında ilk ingilisdilli lüğət 1798-ci ildə çap olunmuşdu. Müəllifi Samuel Conson olan bu lüğət «Məktəb lüğəti» («A School Dictionary») adı altında nəşr olunmuşdu. Lüğət 4100 sözdən ibarət idi.

1800-cü ildə S.Consonun və Con Eliotun həmmüəllifliyi ilə 11 min sözdən ibarət ikinci lüğət – «Pronouncing and Accented Dictionary» – çapdan çıxır. Hor iki lüğət, demək olar ki, pedaqoji məqsəd güdürdü.

Bu dövrdə ABŞ-da daha bir neçə lüğət nəşr olunur. Aşağıdakılar buna misaldır: 1) Woodbridge W. «A Key to the English Language, or a Spelling, Parsing, Derivative, and Defining Dictionary (1801); 2) Priest N. «The Young Ladies' Pocket Companion N.Y.» (1801) Jandon D. «Watson Th., Addington S. An English Orthographical Expositor (1804).

XIX əsrin əvvəllərində, 1806-cı ildə Noah Webster tərəfindən tərtib edilmiş «Compendious Dictionary of the English Language» adlı lüğət nəşr olundu. Lüğət həcmində görə böyük əsər idi və 40 min sözdən ibarət idi. Həmin lüğət müəllif tərəfindən bözi ixtisar və dəyişikliklər edilərək 1817-ci ildə təzədən nəşr olunmuşdu. Müəllif həmin lüğətin sözlüyünü artıraraq (70 min söz) 1828-ci ildə iki cilddə çap etdirmişdi. N.Vebster lüğəti 1834 və 1841-ci illərdə çap etdirərək onu həm təkmilləşdirmiş, həm də xeyli əlavələr etmişdi. N.Vebsterin lüğəti onun ölümdən sonra «Merriam» kompaniyası tərəfindən bir neçə dəfə nəşr edilmişdir. Həmin dövrdə – 1846-cı ildə Amerika alimi və pedaqoqu C.Bayster də «Universal and Critical Dictionary of the English Language» adlı lüğət tərtib edərək nəşr etdirdir.

XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində ABŞ-da nəşr olunan lüğətlərdən Con Oqilvinin «The Imperial Dictionary of the English Language: A Complete Encyclopedic Lexicon, Literary Scientific and Technological on the Basis of Webster's English Dictionary» (iki cild) (1847-1850), Çarlz Annandeyl «The Imperial Dictionary of the English Language: a Complete Encyclopedic Lexicon, Literary, Scientific, and Technological by C.Ogilvie. New edition, carefully revised and greatly augmented (4 cildlik) (1881-1883). Uilyam D. Uitinin «The Century Dictionary: An Encyclopedic Lexicon of the English Language» (6 cild) (1889-1891) və s. adlarını çəkmək olar.

XX əsrin əvvəllərində isə tanınmış publisist, yazıçı, həm də nəşir İsaak Fank və Adam Uegnalz bir neçə lüğət çap edirlər. «A Standard Dictionary of the English Language» adlı lüğəti 1903-cü ildə təkmilləşdirilmiş halda «A New Standard Dictionary» adı ilə, 1913-cü ildə isə artırılmış və yenidən işlənmiş halda «Funk and Wagnalls New Standard Dictionary of the English Language» adı ilə nəşr olunmuşdur.

İngilis lüğətçiliyi tarixində ikidilli lüğətlərin yaranması qonşu dövlətlərə əlaqələrin yaranması ilə bağlıdır. Bu əlaqələr, əsasən, siyasi və iqtisadi sahələrdə özünü göstərmisdir. Məsələn, ingiliscə-rusca ikidilli lüğətlərin meydana çıxması İngiltərə ilə Rusiya arasında qarşılıqlı əlaqələrin ortaya çıxması ilə sıx əlaqəlidir. Bu əlaqələr 1698-ci ildə I Pyotrun Londona səfərindən sonra daha da genişlənməyə başladı. O, İngiltərədən Rusiyaya bir çox peşə sahiblərini – mühəndis, usta, riyaziyyatçı, tacir dəvət etdi. Bununla da, Rusiyada ingilis dilinə, İngiltərədə rus dilinə maraq daha da artdı. Bu maraq XVIII əsrin axırlarında və XIX əsrin əvvəllərində daha böyük vüsət aldı. Bütün bu proseslər, şübhəsiz, ikidilli lüğətlərin yaranmasına təsir etməyə bilməzdi. Nəticədə ilk dəfə olaraq XVIII əsrdə 6 cildə – rusca-yunanca-latinca-almancadan-fransızca-ingiliscə lüğət tərtib olundu. Lüğətin müəllifi Q.A.Poletika idi. Bu lüğət həmin dövrdə geniş yayılma da, ehtiyacı tam ödəyər bilmirdi.

1772-ci ildə P.J.Danovun tərtibçiliyi ilə yeni bir lüğət – «İngiliscə-rusca lüğət» meydana gəldi. Lüğət ideoqrafik əsaslarla tərtib olunmuş və 3 min sözü əhatə edirdi. Həmin lüğət, ona tələbatın çox olduğunu nəzərə alaraq, 1801-ci ildə təkrar nəşr olundu. Müəllif 1784-cü ildə yeni ikidilli «İngiliscə-rusca yeni lüğət»ni («A New Dictionary English and Russian») nəşr etdirdir. Lüğət 30 minə yaxın sözü əhatə edirdi.

1817-ci ildə Moskvada 45 mindən çox sözdən ibarət 4-cildlik ingiliscə-rusca lüğət də işiq üzü görür. 1838 və 1879-cu illərdə də ingiliscə-rusca lüğətlər nəşr olunmuşdur.

İkidilli lüğətlərin nəşri XX əsrdə daha geniş vüsət aldı. Məsələn, bir-birinin ardınca aşağıdakı lüğətlər nəşr olunmuşdur: Займовский С.Г. Полный англо-русский словарь М., 1910 [9]. 45 min sözdən ibarət olan bu lüğət 1930-cü ilə qədər bir neçə dəfə təkrarən çap

olunmuşdur; Мюллер В.К., Боянус С.К. Англо-русский словарь. М., С.Э. 1928 (40 min söz) [2]; Мюллер В.К. Англо-русский словарь. М., ГИС, 1943 (60 min söz) [3] (Müller həmin lüğəti yenidən işləyərək əlavələrlə 1982-ci ilə qədər 19 dəfə nəşr etdirdi); Займовский С.Г. Карманный англо-русский словарь М., 1930 (25 min söz); A.D.Müllerin redaktorluğu ilə 30 min sözü əhatə edən «Англо-русский словарь» М., 1936; Миллер А.Д. Озерская Г.А. Англо-русский учебный словарь. М., 1936 (15 min söz) [4]; Аракин В.Д. və başqalarının tərtib etdiyi «Англо-русский словарь» М., 1952 (30 min söz; 2-ci nəşr 34 min söz) [5]; İ.R.Qalperinin redaktorluğu ilə Большой англо-русский словарь М., 1972 (150 min söz). Bu lüğət 1977 və 1979-cu illərdə təkrar, 1980-ci ildə isə əlavələrlə nəşr edilmişdir [6; 7; 8].

Məqalədən belə bir nəticəyə gələ bilirik ki, ingilis lüğətçiliyinin inkişafı tarixində ikidilli lüğətlərin çox böyük təsiri olmuşdur. Leksikoqrafik bacarıqların formalaşmasında və inkişafında linqvistik lüğətlərin strukturunun tipologiyasını aşkar etmək ən aktual məsələlərdəndir. İngilis dilçiliyində mövcud olan lüğətlərin mərhələləri haqqında çox məlumatlar verilmiş və lüğətlərin əhəmiyyətli tədqiq olunması ən vacib məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ступин Л.П. Лексикография английского языка. М.: Высш. школа, 1985, 167 с.
2. Мюллер В.К., Боянус С.К. Англо-русский словарь. М., С.Э. 1928.
3. Мюллер В.К. Англо-русский словарь. М., ГИС, 1943.
4. Миллер А.Д., Озерская Г.А. Англо-русский учебный словарь. М., 1936.
5. Аракин В.Д. и др. Англо-русский словарь. М., 1990, 605 с.
6. Большой англо-русский словарь (под общей ред. проф. Гальперина), В 2-х томах. Изд. третье, М., 1979.
7. Большой англо-русский словарь: [около 150000 слов] / под общ. руковод. [и с введ.] д-ра филол. наук, проф. И. Р. Гальперина. Москва : Сов. энциклопедия, 1972. Т. 1: А-Л., 1972, 822 с.
8. Большой англо-русский словарь: [около 150000 слов] / под общ. руковод. [и с введ.] д-ра филол. наук, проф. И. Р. Гальперина. Москва : Сов. энциклопедия, 1972. Т. 2: М-З., 1972, 863 с.
9. Займовский С.Г. Полный англо-русский словарь М., 1930.

*Azərbaycan Dillər Universiteti
ADPU-nun dissertantı
e-mail: leyla.ruslan1983@mail.ru

Leyla Huseynov

THE DEVELOPMENT HISTORY OF ENGLISH DICTIONARIES

This article deals with the development history of English dictionaries. The investigation attracts attention with its actuality in forming of lexicographical skill and tracking of development history, revealing of typology of structure of linguistic dictionaries. It has also been given a lot of information about the stages of dictionaries existing in English linguistics. The importance of the dictionaries has been investigated and also used a lot of literature in this scientific work.

Keywords: English, Russian, standard dictionary, scientific, technological

Лейла Гусейнова

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ АНГЛИЙСКИХ СЛОВАРЕЙ

В данной статье рассматривается история развития английских словарей. Исследование привлекает внимание своей актуальностью в формировании лексикографического навыка и отслеживание истории развития, выявление типологии структуры лингвистических словарей. Также было дано много информации об этапах словарей, существующих в лингвистике английского языка. Важность словарей была исследована и также использовала много литературы в этой научной работе.

Ключевые слова: *английский, русский, стандартный словарь, научный, технологический.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Akif İmanov tərəfindən təqdim olunmuşdur)

Daxilolma: İlk variant 01.04.2019

Son variant 24.06.2019